

PROFILACE KNIHOVNÍCH FONDŮ JAKO ZÁKLADNÍ PŘEDPOKLAD JEJICH KOORDINOVANÉ TVORBY A VYUŽÍVÁNÍ

Anna Patočková

Úvod

Základem každého informačního systému je soubor informačních zdrojů, na jejichž bázi se odvíjejí všechny informační činnosti, jimiž daný informační systém zpřístupňuje informace svým uživatelům. Soubory těchto informačních zdrojů, charakterizované stejnými vlastnostmi, jsou informační fondy. Tyto fondy jsou definovány jako soubory informačních zdrojů různých typů, které jsou účelově vyhledávány, vybírány, tříděny a zpracovávány v souladu s funkcí, kterou plní jako součást informačního systému. Informační fondy plní svou nezastupitelnou úlohu ve všech fázích informačního procesu a proto na jejich kvalitě a úrovni výběru, zpracování a zpřístupňování do značné míry závisí úroveň výstupů z informačního systému jako celku a tím i hodnocení jeho společenské užitečnosti a efektivnosti.

Uvedená charakteristika informačních fondů platí v informačních systémech obecně, platí zajisté i pro tvorbu knihovních fondů. Knihovny jako významný prostředník při uskutečňování základního lidského práva na rovný přístup k informacím, na jejich svobodnou výměnu, na získávání vědomostí a svobodné utváření názorů, nesou mimořádnou odpovědnost za tvorbu, uchovávání a zpřístupňování informačních zdrojů obsažených ve svých fondech i za svoji schopnost zajistit informace v jiných knihovnách i v jiných organizacích, které informace a metainformace produkují a za určitých podmínek zpřístupňují.

Knihovny své poslání naplňují tím, že se jako součást informační infrastruktury sloužící k zajišťování informací pro výzkum, vývoj a vzdělávání podílejí prostřednictvím svých knihovních fondů na zprostředkování a zpřístupnění lidského poznání. Další neméně významnou funkcí je jejich podíl na zajištění celoživotního vzdělávání, uspokojování kulturních a duchovních potřeb a podpoře nezávislého rozhodování občanů. Míra plnění uvedených činností závisí na typu knihovny, informačním okolí, které ji obklopuje, jejím postavení mezi ostatními knihovnami stejného typu a postavení vůči ostatním knihovnám, její specializaci, resortní příslušnosti, složení uživatelů knihovny a jejich informačních požadavcích. Charakteristickým rysem činnosti knihoven je jejich průřezový charakter. Knihovny působí ve všech resortech a oblastech lidských aktivit vyžadujících informační zajištění. Nelze proto na ně

nahlížet a řídit je z úzce resortního hlediska, ale je třeba podporovat vytvoření knihovnického systému, který umožní účelnou kooperaci zúčastněných knihoven a koordinaci jejich činností.

Význam knihovnických fondů v informačním systému

Úroveň každého informačního systému, tedy i systému knihovnického, je dána povahou vazeb mezi jeho složkami. Tyto složky nemohou být budovány a nemohou pracovat od sebe odděleně, ale musí být navzájem těsně propojeny a musí zajišťovat komplexnost metod a forem jejich výstavby a provozu. To platí pro všechny složky informačního systému, tedy i pro jeho složku báзовou, jíž je tvorba knihovnických fondů. Dynamická rovnováha rozvoje knihovnických fondů musí směřovat k tomu, aby tyto dosud relativně samostatné složky systému - fondy jednotlivých knihoven na systému zúčastněných, vytvářely postupně koordinovaný, integrovaný a posléze komplexně integrovaný celek. Tento celek, jako jeden ze subsystémů knihovnického systému, při napojení na knihovnické a další informační systémy v zahraničí prostřednictvím nových informačních a komunikačních technologií, zajistí uživatelům relativně úplný přístup ke světovému fondu příslušných informačních zdrojů.

Naplnění této idey však předpokládá vyvinutí mimořádného úsilí při novelizaci forem a metod řízení a organizace dané oblasti i v optimalizaci činnosti knihoven, na jejichž bedrech především leží odpovědnost za tvorbu a rozvíjení fondů dokumentů obsahujících nejnovější informace o stavu a rozvoji vědy, vývoje, vzdělávání a všech dalších společenských aktivit doma i ve světě.

Současný stav fondů českých knihoven

Současný stav knihovnických fondů českých knihoven dokumentovaný v řadě materiálů zpracovaných v minulosti i v době nedávné nenasvědčuje tomu, že by naše knihovny v praxi uplatňovaly výše uvedené zásady tvorby knihovnických fondů ve své akviziční politice. Důvody mohou být různé, od dlouholeté absence státní informační politiky, přes hluboké meziresortní bariéry a neschopnost ústředních a dalších orgánů státní správy dohodnout se na cílevědomé a řízené kooperaci mezi knihovnami, až po upřednostňování partikulárních zájmů mezi knihovnami samými. Kombinace těchto základních problémů s dlouhodobým nedostatkem finančních prostředků ovlivňuje zejména základ knihovnické činnosti, jímž je nákup literatury a dalších informačních zdrojů. Z finančních důvodů je omezován nákup nových informačních zdrojů, což vede k redukci rozsahu a kvality knihovnických služeb. Zcela chybějí finanční prostředky na nákup nových druhů medií např. elektronických dokumentů a prostředky pro finanční zajištění přístupu k dokumentům publikovaným v síti INTERNET. Tato situace způsobuje ztrátu kontinuity fondů obecně a informačních zdrojů zahraničního proveniencí především, což je citelné zejména v oblasti periodik, která přinášejí nejaktuálnější informace. Nákup zahraničních informačních zdrojů dle dostupných statistik poklesl o celou polovinu, což je výpadek v budoucnu nenahraditelný. Současný objem zahraničních informačních zdrojů získávaných do knihoven v ČR není schopen zprostředkovat informace o stavu světového poznání pro

většinu oborů. Tato situace má za následek výrazné a stále se prohlubující zaostávání našich knihoven ve srovnání se zahraničím, což je příčinou nejen nedostatku relevantních informací pro většinu aktivit současné společnosti, ale i nedostatečné informační přípravy budoucích generací.

Koordinace tvorby knihovních fondů

Knihovny u nás i ve světě jsou již několik desítek let postaveny před problémem zvětšujících se disproporcí mezi trvalým růstem produkce informačních zdrojů a zvyšujícími se nároky uživatelů na jejich zajištění na straně jedné, a relativně omezenými možnostmi zabezpečování příslušných informačních zdrojů cestou tvorby knihovních fondů pro uspokojování uživatelských potřeb, na straně druhé. Řešení této problematiky přesahuje možnosti jedné knihovny a může být zajištěno pouze v rámci systému knihoven. Navíc je žádoucí, aby tyto knihovny spolupracovaly nejen na úrovni lokální, ale i na úrovni regionální, národní a mezinárodní. V období po druhé světové válce se v řadě zemí rozvinula spolupráce na úseku tvorby knihovních fondů zejména zahraničních informačních zdrojů a zároveň též na úseku zajištění jejich trvalého uchování v potřebném množství exemplářů. Od 70. let jsou vytvářeny a realizovány mezinárodní programy univerzální kontroly a univerzální dostupnosti informací a hledají se další možnosti k celosvětovému řešení tohoto problému.

Stav koordinace tvorby fondů českých knihoven

Základy koordinované tvorby a využívání knihovních fondů u nás byly položeny v podstatě již v době vzniku nejprve oborové a posléze i druhově specializovaných knihoven. Tato rámcová koordinace později prohloubená vznikem a konstituováním čs. soustavy VTEI spočívala na v rámci zpracovaných akvizičních programech, které na základě odvětvové nebo oborové příslušnosti vymezovaly tematické zaměření fondu daných knihoven. Avšak tato rámcová koordinace nezajišťovala koordinaci titulovou, jejíž potřeba zejména v oblasti zahraničních periodik vystoupila do popředí v souvislosti s neustálým snižováním rozpočtů knihoven a zvyšováním cen periodik v 80. letech. V této době byl ve Státní technické knihovně, tehdy ještě jedné ze složek Ústředí vědeckých, technických a ekonomických informací, zpracován projekt „Zdokonalování celostátního systému získávání a využívání informačních zdrojů čs. soustavy VTEI“.

Cílem tohoto projektu bylo navrhnout systém komplexně řešící problematiku koordinované tvorby a využívání knihovních fondů ve vybraných čs. knihovnách bez ohledu na jejich resortní a regionální příslušnost.

Cílem tohoto systému bylo:

- zajištění relativní úplnosti a relevantnosti informačních fondů, které jsou vytvářeny v účastnických knihovnách systému v souladu s gescí určenou tematicky, druhově i provenienčně na základě jejich úlohy v daném systému
- zabezpečení podmínek včetně finančních pro potřebnou dynamiku skladby těchto fondů v souladu s vydavatelskou politikou a zajištění jejich uchovávání jako trvalého zdroje informací pro danou oblast

- unifikované zpracování fondů vytvářených v těchto knihovnách jako zdrojové báze tohoto systému
- vytvoření a vedení souborného informačního aparátu aktuálně a v úplnosti informujícího o uložení takto získaných informačních zdrojů (souborný katalog)
- maximální uspokojování požadavků uživatelů jak z fondů vlastních knihoven, tak i meziknihovními službami z fondů zahraničních knihoven.

Uvedený projekt, přes jeho velmi dobré hodnocení, nebyl nikdy realizován. Zda tomu tak bylo vzhledem k jeho předpokládané finanční náročnosti, nezáměru státních orgánů či ústředních orgánů knihoven a soustavy VTEI nebo k nechtivosti knihoven vzdát se části svých „práv“ v rámci akviziční politiky směřované ku prospěchu uživatelů knihoven, už asi nezjistíme. Není to sice nutné, protože to nevyřeší současný stav českých knihoven, avšak bylo by to poučné pro řešení daného problému v budoucnosti.

S opodstatněným rozpadem čs. soustavy VTEI počátkem 90. let došlo nejen k redukci, ale v mnoha případech i k zániku knihovních fondů oborově specializovaných knihoven. Rozpad kooperačních vazeb i mimo soustavu VTEI vedl a stále vede i v současnosti k atomizaci knihoven a jejich činnosti. Doplnění a sdílení knihovních fondů je na velmi nízké úrovni. Chybějí úplné a aktuální informace o dostupnosti knihovních fondů a pohotové a spolehlivé meziknihovní služby. Rozvoj komunikačních a informačních technologií, které mohou danou oblast přiblížit úrovni zahraničních knihoven byl sice zaznamenán, avšak tyto technologie může dosud využívat jen část našich knihoven. I v této oblasti však chybí účelná kooperace, která by zajistila optimální výsledky těchto činností při efektivním a účelném vynaložení finančních prostředků.

Z uvedeného vyplývá, že koordinace tvorby a využívání knihovních fondů českých knihoven je na velmi nízké úrovni, v důsledku čehož naše knihovny nejsou schopny výše popsaným problémům v tvorbě a sdílení svých fondů účelně čelit. Vzhledem k neexistenci systémového přístupu k řešení dané problematiky a neujasněnosti svých požadavků na státní orgány knihovny dosud nepřistoupily k formování svých návrhů na příslušná řešení knihovnických problémů směrem ke státní informační politice, která by respektovala požadavky knihoven v souladu s informační politikou Evropské unie a dalšími mezinárodními normami a doporučeními. Pouze takováto informační politika však může vytvořit předpoklady pro systematickou práci na formování národního knihovnického systému, který umožní propojení a účelnou spolupráci knihoven nezávisle na resortní příslušnosti a vytvoří podmínky pro koordinovanou tvorbu a sdílení tradičních knihovních fondů i pro efektivní využívání elektronických informačních zdrojů, ať již těch, které jsou přístupny v knihovnách na hmotných informačních nosičích nebo dálkově přístupné prostřednictvím knihoven v síti INTERNET.

Profilování knihovních fondů

Základem pro koordinovanou akvizici je kromě vstřícnosti k této činnosti především sladění profilů knihovních fondů knihoven spolupracujících v daném systému.

Profil knihovního fondu je soubor parametrů, který vymezuje individualitu daného knihovního fondu ve vztahu ke globálnímu fondu ve světě existujících informačních zdrojů a to tím, že uvádí jeho podstatné strukturální a obsahové znaky. Vlastní vymezení profilu knihovního fondu a definování jeho obsahu představuje stanovení akvizičních kritérií, která se týkají tematiky získávaných informačních zdrojů, jejich druhů, úplnosti a rozsahu doplňování informačních zdrojů v jednotlivých oborech tematického vymezení, jazykového a geografického hlediska, časového hlediska, počtu exemplářů jednotlivých titulů z výše uvedených kategorií informačních zdrojů apod.

Pracovní procesy spojené se stanovením adekvátního profilu daného fondu se nazývají profilování knihovního fondu. Profilování určitého konkrétního fondu je nepřetržitý proces, při kterém je zjišťována a vyladována jeho optimální struktura a obsah jak ve vztahu k úloze a povinnostem dané knihovny, jako individuálního subjektu pověřeného určitými úkoly, tak k její úloze jako integrální součásti knihovního systému, jehož je strukturální a funkční složkou. Právě tyto i další úkoly knihovny vymezující poslání knihovny mají svůj odraz v profilujících faktorech konkrétního knihovního fondu.

Profilující faktory jsou zejména stav společnosti a její vztah k základnímu lidskému právu na rovný přístup k informacím, současný stav a vývoj lidského poznání, typ knihovny, její začlenění do národního systému knihoven a úkoly, které z toho vyplývají. Nezanedbatelnými faktory jsou úkoly regionální i začlenění knihovny do mezinárodních systémů a její členství v mezinárodních organizacích. Neposlední v řadě profilujících faktorů je složení uživatelů dané knihovny a jejich informační potřeby a požadavky.

Hlavní složku celkového profilu knihovního fondu tvoří tematický profil, který stanoví tematické hranice a strukturu knihovního fondu. Je základem a nejdůležitější charakteristikou, která vymezuje fond dané knihovny ve vztahu k existujícímu světovému fondu informačních zdrojů. Tato část profilu je tvořena seznamem vědních oborů, disciplin, specializací a tematických okruhů, které daný fond tematikou svých dokumentů pokrývá. Vytvořit a zejména naplňovat tematický profil je velmi obtížné hned z několika důvodů.

Jsou to především překrývající se oblasti lidského poznání, jejichž hranice bývají velmi nezřetelné, komplexní charakter vědeckého zkoumání problémů a integrační tendence moderní vědy vedoucí ke vzniku nových oborů syntetizujících, styčných a průřezových, které jsou již „konstituovány“ a dále „problémových“ zcela nových oborů, které nejsou ještě dostatečně informačně prezentovány. Dalším důvodem je široký rozptyl informací, vedoucí k tomu, že relevantní informace se nacházejí i v informačních zdrojích tematicky zcela odlišných. Tyto zákonitosti a tendence, které působí v oblasti vědy i v oblasti publikování vědeckých poznatků, a které se promítají do informačních potřeb a požadavků uživatelů vedou k tomu, že i poměrně úzce tematicky zaměřený knihovní fond musí mít odstupňovanou tematickou strukturu, zahrnující prioritní obory, obory preferované, obory běžně doplňované a obory okrajové.

Kromě stanovení tematiky doplňovaných informačních zdrojů má mimo-

řádný význam i diferencované vymezení typologické struktury jednotlivých tematických celků, které stanoví hranice výběru doplňovaných dokumentů podle původnosti obsahu, kontinuity publikace, zveřejnění dokumentu, fyzické formy dokumentu a jeho znakové prezentace.

Dalším podstatným hodnotícím znakem pro výběr dokumentu je geografické a jazykové hledisko. Účelem uplatnění jazykového hlediska při výběru dokumentů je snížit na minimum jazykovou bariéru při zprostředkování informací bez ohledu na oblast v níž informační zdroj vznikl. Geografické hledisko preferuje dokumenty z regionů s rozvinutými vědními disciplinami a hospodářstvím v těch oblastech odpovídajících tematickému profilu fondu dané knihovny.

Časové hledisko v profilu knihovního fondu označuje časovou hranici zastarávání informací v jednotlivých oborech. Tato hranice je pro jednotlivé obory velice individuální a pohybuje se v různém časovém rozmezí v závislosti na dynamice rozvoje příslušného oboru. Využití tohoto hlediska jednak pro retrospektivní doplňování fondu, jednak pro jeho aktualizaci a následné vyřazování zastaralých informačních zdrojů, závisí též na typu knihovny a jejích úkolech. V některých knihovnách toto hledisko není využíváno vzhledem k jejich archivačním povinnostem a zajištění relativní úplnosti budovaného knihovního fondu.

Dalšími, již méně četnými profilujícími hledisky ovlivňujícími doplňování knihovního fondu jsou např. kontinuita fondu, nesplněné požadavky uživatelů, malá četnost výpůjček určitých informačních zdrojů a pod. V neposlední řadě sem patří i stanovení počtu exemplářů jednotlivých titulů ve vztahu zejména k tematice a typu daného dokumentu.

Sebedokonaleji zpracovaný profil knihovního fondu jedné knihovny, byť by respektoval všechny výše uvedené zásady, však nezajistí optimální složení daného fondu a následné uspokojování požadavků jeho uživatelů, pokud nebude koordinován s profily knihovních fondů příslušných dalších knihoven. Pouze kooperace činnosti těchto knihoven, jak již bylo výše řečeno, může vést k optimalizaci plnění požadavků, které současná společnost na knihovny klade a profilace knihovních fondů tvoří jen základní předpoklad pro tuto kooperaci. Tato kooperace však bude mít smysl a kladný dopad na služby knihoven pouze tehdy, když bude podpořena poskytnutím účelových dotací na nákup informačních zdrojů pro koordinovaně vytvářené a zpřístupňované knihovní fondy. Pouze tak budou příslušné knihovny schopny získávat zdroje pro informační gesce, které zajišťují.

Realizace systematické práce na formování národního knihovnického systému, jehož základnou budou též tyto koordinovaně vytvářené knihovní fondy, tak předpokládá nejen maximální intelektuální i rutinní pracovní nasazení zúčastněných knihoven, ale i podporu rozvoje informační infrastruktury ze strany vlády a ústředních orgánů, která je deklarována v dokumentu Principy vědní politiky České republiky na přechodu do 21. století, schváleného usnesením vlády ČR č. 397/98 ze dne 10. června 1998.